

SAHA TÜRKLERİNİN VE SİBİRYA'NIN DİĞER HALKLARININ İNANÇ VE EFSANELERİNDE ÇİÇEK HASTALIĞI

Smallpox in the Beliefs and Legends of Saha Turks and Other Nations of Siberia

Yard. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI*

ÖZET

Saha Türkleri ve Sibiryâ topraklarında yaşayan diğer halklar geçmişte belirli nedenlerle nüfus kaybına uğramışlardır. Bu nüfus kaybının nedenlerin arasında uzun kış ayları sonucu oluşan kuraklık, açlık ve salgın hastalıklar yer almaktadır. Sibiryâ'nın Çarlık Rusya'sı topraklarına katılmasıyla birlikte bölge halkı yabancı olduğu hastalıklarla da tanışmak zorunda kalmıştır. Nedeni ve tedavi şekli bilinmeyen bu hastalıklar içinde çiçek hastalığı bazı yıllarda toplu ölümlere neden olmuştur. Bu ölümler ve hastalıkla ilgili inançlar Saha Türklerinin ve Sibiryâ'nın diğer halklarının sözlü halk edebiyatına girmiştir. Bu makalede Saha Türklerinin ve onlarla birlikte aynı toprakları paylaşan Sibiryâ'nın diğer halklarının çiçek hastalığıyla ilgili inançları incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Çiçek hastalığı, şaman, Rus kadın.

ABSTRACT

The population of Saha Turks and other nations inhabiting Siberia diminished on account of certain reasons in the past.

The major reasons of the population decrease were drought, hunger and epidemics during the long winter months. The resident people had to face with new diseases unknown by then once the Tzar joined Siberia to Russian land. The smallpox among other diseases on which the people had little information as regards its reasons and treatment methods, took a heavy toll of nation's people in certain years. Those deaths and beliefs concerning the disease found a place in the oral folk literature of Saha Turks and other nations of Siberia. This article aims at studying the beliefs of Saha Turks and other nations coinhabiting Siberia concerning the smallpox.

Key Words

Smallpox, shaman, Russian woman.

Sibiryâ halkları içinde belirgin bir nüfusa sahip olan Saha Türkleri, geçmişte pek çok nedenle nüfus kaybına uğramışlardır. Bu nedenlerin başında bölgenin iklim koşullarından kaynaklanan uzun kış ayları sonrasında gelen kuraklık ve bunun sonucunda gerçekleşen açlık yer almaktadır.

Rusların bölgeye gelişiyle birlikte Saha Türkleriyle birlikte bölgede yaşayan yerli halkların nüfus sayımlarıyla ilgili bilgiler tutulmaya başlanmıştır. El-

bette bu kayıtlar, yerli halklardan alınacak vergilerin düzenli toplanması için gerekli belgeler olarak düşünülmektedir. Bu yüzden kayıtlar bölge nüfus hareketlerini çok sağlıklı vermese de eldeki ilk nüfus bilgileri olarak tarihi öneme sahiptir.

Başta Saha Türkleri olmak üzere Sibiryâ'nın yerli halklarının nüfus hareketlerinin (göçler ve belirli tarihlerdeki nüfus değişimleri) ana nedenlerinde biri de bölgede yaşanan salgın hastalıklar-

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi

dır. Bu salgın hastalıklar arasında Çiçek hastalığının ilk yeri aldığı görülmektedir.

Saha Türklerinin XVII- XVIII. yüzyıllardaki toplumsal yapısını inceleyen S. A. Tokarev “Yakutistan topraklarındaki çiçek salgını 1659- 1660, 1681, 11691, 1695, 1714 yıllarında görülmüştür. 1683 yılı yazında altı Yakut nahiyesinde “kıran” belirtilmiştir” (Tokarev, 1945) demektedir.

Bu salgınlar konusunda bilgi veren başka bir kaynakta ise oldukça önemli bir bilgi yer almaktadır. “XVII. yüzyılın ellili yıllarının başında Aşağı Yan’daki çiçek salgını sırasında burada yaşayan çeşitli boylardan Yakutların hepsi ölmüştür (yaklaşık otuz yasak ödeyen)” (Parnikova, 1962).

Elbette salgın hastalıklar ırk, devlet kavramlarına sahip değildir. Sibiry topraklarında çiçek salgınından etkilenenler sadece Saha Türkleri olmamış, onlarla birlikte aynı toprakları yurt tutmuş Sibiry’nın diğer yerli halkları da bu hastalıktan çok çekmiştir.

“1883’deki çiçek salgınından dolayı Zaşiversk şehrine kayıtlı yasak ödeyen halk (Yakutlar ve Lamutlar) çok ızdırap çekmiş, bilindiği gibi Rus ve yerli halkın yerleştiği bu şehir boşalmış ve varlığını sürdürmemiştir” (Derevyanko, 1980: 137).

Kaynaklardan edinilen bilgiye göre, salgın hastalıktan etkilenmeyen hiçbir halk yoktur. “Çiçek salgının artması sonucunda 1896 yılında Ket nehri civarında yaşayan Sımsko- Kaseev boyundan Yenisey Ostyakları (Ketler) çok acı çekmiş. 1859 yılında bu bölgede sayılan 161 kişiden 1906 yılında sadece 14- 16 kişi kalmıştır” (Patkanov,1911: 118).

Nüfus hareketleri üzerine yazılmış bu kaynaklardaki örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yazımızda nüfus hareket-

lerini bu şekilde etkileyen Çiçek hastalığının halkın sözlü kültüründe ve inanç sisteminde yansması üzerinde durmaya çalışacağız.

Saha Türkleri üzerine yaptığı etnografik çalışmada Seroşevskiy çiçek hastalığının öldürücü olduğunu vurgulamaktadır. “Cüzzamı ‘Büyük hastalık’ (ulahan ölü, sîster), frengiyi Rus veya Fransız hastalığı olarak adlandırırlar. Salgın hastalıklar arasında Yakutlar için en korkuncu çiçektir. Bu hastalığa yakalananların yüzde doksanı ölür; güneyde bu hastalık kuzeydeki kadar öldürücü değildir” (Seroşevskiy, 1993: 248).

Saha Türklerinin inanç sisteminde hastalık insana bazı ruhlar tarafından verilir. Bu ruhların, diğer tanrılar gibi, insan fonksiyonlarına sahip oldukları düşünülmektedir. Onlar insan gibi yaşarlar. Adları ve bazen de aile ilişkileri olduğu dile getirilmektedir. Bölgede çok sık rastlanan salgın hastalıklardan biri de verem hastalığıdır. Fakat bu hastalığın çiçek hastalığı kadar toplu göçlere veya ölümlere neden olmadığı bilinmektedir. Belki de bu nedenle verem hastalığını veren ruhların Saha olduğu düşünülmektedir.

“Karı koca olan Arhah Toyon ve Arhah Hotun, kuzeyde orta ve alt dünyalara arasında yaşayan verem ruhlarıdır” (Ergis, 1974: 142).

Salgın hastalık olmayan migren gibi hastalıklar da Saha kökenlidir. “Doğuda ‘Beyaz Taylı Hanım’ Körö Ubahalah Hotun’ yaşar, Bayagantay ulusundan bir Yakut olan bu kadın ‘güneyde yaşayan dokuz kız kardeşin akrabasıdır’; ona bazen canlı, bazen de ölü tay kurban ederler... Bu ruh, baş ağrıları, iç, kemik ağrılarına neden olur” (Seroşevskiy, 1993: 640).

Çiçek ve frengi hastalığının ise Rus kökenli olduğu düşünülmektedir.

“Kuzeyde ‘Uzun Asalı Hanım’, Kõn Tayatah Hotun, onunla birlikte dokuz küçük kız kardeşi yaşar. O Rustur, o hasta olmuş ve frengiden ölmüştür; o, insanlara frengi, sarılık, cüzzam ve diğer hastalıklar gönderir, ona mavi benekli sarı inek ve kırmızı benekli at gibi hayvanlar kurban ederler...; bundan başka ona pryanik (bir çeşit tatlı bisküvi), votka, gümüş, para, kürk, giysi, ipek mendil hediye ederler” (Seroşevskiy, 1993: 639).

Frengi hastalığının bölgeye Ruslar tarafından getirildiği kesin olarak bilinmektedir. Saha Türkleri arasındaki aile yapısı ve tek eşliliğin daha yaygın olması sonucu ilk başlarda frenginin çok da aktif durumda olmadığı düşünülebilir. Cinsel ilişki aracılığıyla bulaşan bu hastalığın da toplu ölüm ve büyük ölçekli göç hareketlerine neden olmadığı bilinmektedir.

Çiçek hastalığı ise Rus kökenli olmasının yanı sıra şamanların bile onunla savaşmaktan korktukları bir illet olarak düşünülmektedir. Çiçek hastalığı karşısında şamanların çaresizliğini Seroşevskiy şu sözlerle dile getirmektedir.

“Özellikle çiçek hastalığının görüldüğü evde şaman töreni yapmaktan çekinirler... Çiçek ve kızamık hastalığını ‘Babuşka- nine’ olarak adlandırır ve onların Rus giysileri giymiş iki Rus kız kardeş olduğunu ve kendilerine kurban bulacakları evleri ziyaret ettiklerini söylerler. 1883 yılında Kolim bölgesinde çiçek hastalığı görüldüğünde birinci dereceli Yakut şamanlarından biri onunla savaşmayı denemiş: ‘İki gün dua etmiş, fakat üçüncü gün hiçbir çıkış yolu göremeyip vazgeçmiş’... O zaman Çukça bir şaman çiçek hastalığıyla mücadele etmeye kalkışmış: ‘Üç gün dua etmiş, yememiş, içmemiş, dinlenmeden dua etmiş, sonunda düşmüş ve hemen ölmüş’” (Seroşevskiy, 1993: 615).

Verhoyansk bölgesi inançlarını titizlikle araştıran Rus etnograflardan İvan Aleksandroviç Hudyakov ise çiçek hastalığını ve halkın bu hastalıktan merhamet dilemesiyle ilgili olarak şu bilgiyi vermektedir.

“Çiçek hastalığını da kırmızı elbise- li ve çıplak ayaklı bir kadın olarak kabul ederler; onun ayakları soğuktan kızarmış, bu yüzden o soğuk yerlerde gezinmezmiş. Yakutların anlattığına göre, bir keresinde o deniz civarına gelmiş, ayakları üşümüş ve şöyle demiş: ‘Ben bir daha bu yerlere gelmeyeceğim!’. Bugünkü Ruslar evdeki herkesin hasta olduğunda Çiçek hastalığının onların ineklerini sağdığına inanırlar!

Bazı Yakutlar, ender de olsa kapının yanına sarı sincap veya bir yaşında kakım kürkü asarlar ve şöyle derler: ‘Teyzeciğim! Bize iyi niyetle gel, bizi yeme, lütfen!’ (Eciybit sımnağastık sıl’llan bar, bihigini sieme, abıraa!)” (Hudyakov, 1969: 295).

Bölgede çiçek hastalığının bu derecede yaygın olması ve toplu ölümlere yol açmasında Sibiryaya topraklarında halkların Ruslar tarafından uygulanan tıbbi yardımlara temkinli yaklaşımları neden olarak gösterilmektedir. E. P. Zinner, XVII- XVIII. yüzyıllar Orta Sibiryaya Tunguzlarıyla ilgili incelemesinde onların hiçbir sağlık önlemine uymadıklarını ve hastalıktan kaçtıklarını belirtmektedir. Hastaya “... az su ve yiyecek bırakıyorlar, sonra bütün eşyalarını toplayıp kil kaplara sıcak korlar koyarak rüzgar tarafına gidiyorlardı” (Zinner, 1968: 54).

Zinner ayrıca Sibiryaya topraklarında geçen yüzyıllardaki beslenme modelinin de yerli halkların bu hastalık karşısında çaresizliğinin nedeni olarak görmektedir.

“Kuzeyin bazı halkları örneğin Nğanasanlar asla meyva ve mantar ye-

mezlerdi; Yakutlar yakın zamana dek bitki ve mantarları yiyecek olarak kullanmazlardı. Onlarda şu şekilde küçümseyici bir atasözü de vardır: “Mantarları seven inek gibi”(Zinner, 1968:54).

D. K. Zelenin “Kul’t Ongonov v Sibiri” adlı çalışmasının “Hastalığa Neden Olan Antropomorfik Ruhlar” adlı bölümünde başta Saha Türkleri olmak üzere Sibiryaya halklarında hastalıkla ilgili inançları şu şekilde sınıflandırmaktadır.

“Sibiryaya halkında hastalıkların nedenleri birkaç farklı türde belirtilmiştir: 1)kötü şeytan hastanın ruhlarından birini kaçıtır, ve 2) kötü ruh hastanın vücuduna yerleşir ve onun iç organlarını kemirir, kanını içer. Bu görüşlerin kombinasyonlarıyla da karşılaşılmaktadır...

Yakutların kombineleşmiş görüşleri V. F. Troşçanskiy ve V. N. Vasilyev tarafından şu şekilde tasvir edilmiştir: en güçlü abaasılardan (kötü şeytanlar) biri hastanın ruhunu (kut) götürür, ruhun olmamasından faydalanan küçük ruhlar hastanın vücuduna girer ve onu yer. Veya kötü hastalık ruhunun hastaya yerleşmesi sırasında hastanın ruhlarından biri ondan kaçır ve kuş şeklinde dünyada dolaşır; bu sırada o büyük bir ihtimalle dünyayı kolaçan eden diğer bir ruhun esiri olacak ve onun tarafından alt, yer altı dünyasına götürülecektir”(Zelenin, 1936: 271).

Çiçek hastalığı, Zelenin’in sınıflandırmasındaki ikinci maddeye girmektedir. Aşağıda vereceğimiz efsane metinlerinde bu açıkça görülecektir.

İlk iki metin, Saha kültürünün değerli araştırmacısı F. V. Ksenofontov’un 1929’da İrkutsk’ta basılan şamanizmle ilgili çalışmasında yer almaktadır (Ksenofontov, 1929).

“Şamanın Çiçek Hastalığı Ruhuyla Savaşı” başlığını taşıyan ve Tunguzlar arasında kaydedilmiş birinci metin şu şekildedir:

“Çok önceleri çiçek hastalığı ülkemizde pek çok insanı öldürdü ve uzak yerlere gitti... İnsanlar aileleriyle öldü, çıplak duvarlar kaldı. Hikayelere göre eskiden çiçek salgını olduğunda köpekler havlamalarıyla ve damızlık boğalar böğürtüleriyle bu hastalığı evlere çekmesin diye bütün köpek ve damızlık boğaları öldürürlerdi. Sonra da uzak bir taygaya gider ve orada yaşarlardı.

Verhoyansk bölgesine yola çıkan çiçek hastalığı pek çok insanı yedi. Bu durum ünlü bir Tunguz şamanın kulağına ulaştı. Çok zengin olan bu Tunguzun pek çok oğlu, kızı ve damadı vardı ve onlar birlikte yaşıyordu... Çiçek hastalığının yaklaştığını duyunca insan için gereken ve önemli olan tek şeyin dünya olduğunu düşünerek bütün ailesini uzak bir yere yolladı.. ve kendisi karın hastası olduğu için eve kapanarak tek başına kaldı.

....

Çiçek hastalığı hasta şaman her zamanki görünümünde geldi ve ona şunları söyledi:

‘Ben Çiçek hastalığı abaası’(kötü ruh)sıyım, tanrının yazılı emrine uyarak senin iradene girmeyeceğim. Ben sizi yemek için bu nehirler ve ormanlar ülkesine geldim, aile fertlerin nereye gitti, sen bana bunu söyle?’.

Şaman:

‘Bütün ev halkı senden korkup uzak yerlere kaçtı. En iyisi beni ye, onları canlı bırak!...demiş.

(Daha sonra şaman çiçek hastalığı ruhuna ev halkının gittiği yolu gösterir. Bu yoldan giden ruh burada saldırıya uğrar ve güçlkle şamanın olduğu çadıra döner. Vücuduna saplanan oku şamanın çıkarmasını ister. Şaman bunu reddeder ve onun da hastalığı ve acıyı tatması gerektiğini söyler).

Çiçek hastalığı şöyle der:

Ben buraya kendi isteğimle değil, tanrının isteğiyle geldim, eğer sen oku çıkarırsan seni iyileştireceğim!.

Bu teklifi kabul eden şaman:

Tamam, senle bir anlaşma yapalım: sen beni iyileştireceksin, daha sonra da eski çağlara dönmeyecek ve benim neslime bu hastalığı bulaştırmayacak ve ölümlerine neden olmayacaksın! der.

(Çiçek hastalığı söz verir, şaman okuçlarını çıkarır, üç kez avucuna tükürür ve bunu yaraya sürer. Dua okur ve üç kez üfler. Yara hemen iyileşir).

'Eh hadi şimdi sıra sende!'

'Elbiseni çıkar ve sırt üstü yat'- der Çiçek Hastalığı.

O zaman şaman soyunur ve yatar, çiçek hastalığı onu masajla tedavi eder, karnını düzeltir ve ovar. Kirli, sümüksü bir sıvı şamanın alnından akar ve çadırın içinde donar. Şamanın karnı eski haline gelir ve şaman hemen ayağa kalkar.

Çiçek hastalığı geri gider, şaman da ev halkını çağırır onlara artık çiçek hastalığından korkmamalarını söyler.

O zamandan itibaren onlar sağlıklı yaşamışlardır" (Ksenofontov, 1929:97-99).

Ksenofontov'da yer alan ikinci efsane de "Şamanın Çiçek Hastalığıyla Mücadelesi" adını taşımaktadır.

"Mıtah şamanı Boruoçan'ın dedesi, Ötüüleeh Örgöntöy'dür. Onun ağabeyi Kırçıt da şamandı. O Çiçek hastalığıyla karşılaşmış ve ondan taygaya, Mıtah naslegine kaçmıştır. O yolda gecelerken iki otluk (iki yaşındaki) tayıyla bir kısırak koşarak gelmiş. Şaman onun peşinden koşmuş, fakat bu sırada Çiçek hastalığı onu takip ediyormuş ve onu yemiş. O zaman ağabeyi Ötüüleeh Örgöntöy gelmiş ve Çiçek hastalığıyla o da savaşmış. O hastalığı yenmiş ve ondan kendi nesilleri arasında bulunmama sözü almış. Anlattıklarına göre bu antlaşmayı

onlar Sini nehri kayalıklarına yazmışlar"(Ksenofontov, 1929:99- 100).

Burada vereceğimiz üçüncü metin Dolganlar arasından kaydedilmiştir. Bilindiği gibi Dolganlar Saha Türkleriyle iç içe yaşayan topluluklardan biridir. Dolganlar da Saha Türkleri gibi bu hastalıktan çok çekmiş ve sözlü halk edebiyatlarında bu hastalığa yer vermişlerdir. Burada yer alan efsane metni, 1930 yılında Krasnoyarsk Bölgesi Taymır Özerk Bölgesi Pyasin nehri yakınındaki Kırıs yerleşim yerinde A. A. Popov tarafından derlenmiştir. Efsane metninin dipnotlarından Dolganların çiçek hastalığını 'Maatıska' olarak adlandırdığını öğrenmekteyiz. Dolgan folkloru uzmanı olan P. E. Efremov 'Maatıska'yı şu şekilde tanımlamaktadır.

"Maatıska... 'Matuska' Rusça'dan alıntı kelimedir... Bu kelime Dolganlar ve Yakutlar tarafından çiçek hastalığını yollayan ruhların farklı dildeki adıdır. Dolganların inançlarına göre, çiçek hastalığı ruhları Rus kadın tipinde insanlara gelirler" (Efremov, 2000:422). P. E. Efremov'un metni ise şu şekildedir:

"Eskiden yalnız yaşayan bir adama iki kadın geldi. Onları gören adam şöyle dedi:

'Söylediğim şarkıya dikkat edin'. O yatarak şarkı söylemeye başladı, o şarkı söylerken bir yol belirdi. Şarkıyı bitirince 'Bu yoldan gidin!' dedi.

Kadınlar hemen kendilerine gösterilen yoldan gittiler. Birkaç gün sonra adama geri döndüler.

'Sen bizi nereye gönderdin, ne kadar garipti? Orada sadece gölgeler vardı, az kalsın aılıktan ölecektik!'

Adamın üç köpeği vardı. Dua ederek kadınlara bu köpekleri kurban etti.

'İşte bu sizlere hediyem. İyi niyetle alın ve gidin!' dedi. Kadınlar hemen gittiler.

İşte bu şaman olmayan sıradan adamın kendi nasleğini ‘matuşkalar’dan böyle kurtardığını anlatırlar. Bu kadınlar, çiçek hastalığının ruhlarıymış” (Efremov, 2000: 331).

Yukarıda verdiğimiz efsane metinleri Sahalar, Tunguzlar ve Dolganların arasında çiçek hastalığının geçen yüzyıllarda çok etkili olduğunu göstermektedir.

Üç efsanenin de ortak noktası, Çiçek hastalığının Rus bir kadın veya kız kardeşler olarak tanımlanmasıdır. Sadece Dolganlardan alınan efsane metninde çiçek hastalığı ruhlarıyla mücadele eden ve onları aldatarak yenen ihtiyar adamın şaman olmadığı, sıradan bir insan olduğu belirtilmektedir. Buradaki anlatıda ihtiyar vurgulaması önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü hastalıkla mücadelede ihtiyarlar geçmişin bilgilerini kullanan insanlar olarak düşünülmektedir. Ayrıca yaşlı insanlara hastalık ruhlarının itibar etmediği görülmektedir.

Birinci ve üçüncü efsane metinlerinde köpekler (birinci efsanede köpekler ve boğalar, üçüncü efsanede sadece köpekler), bu hastalığa kurban verilmektedir. Saha Türkleri arasında tanrılara verilen kurbanlar, daha çok boğa, kısırak gibi hayvanlardan oluşmaktadır. Burada köpeklerin kurban edilmesi, pek çok Türk topluluğunda köpeğin taşıdığı olumsuzluk yüzünden olabilir. Ayrıca çiçek hastalığı ruhunun ilahtan çok demonolojik bir ruh olarak algılanmasından kaynaklanmaktadır.

Üçüncü efsane metninde yer alan sıradan yaşlı adam çiçek ruhunu kandırarak yormakta, onları kimsenin olmadığı yerlere göndermektedir. Ruhun aldatılma örneğinin farklı kültürlerde de olduğu bilinmektedir.

Verilen üç efsane metninde de görüleceği gibi, başta Saha Türkleri olmak

üzere Dolganlar ve Tunguzların efsanelerinde de çiçek hastalığı ruhunun Rus kadın olarak algılandığı görülmektedir. Özellikle Saha Türkleri arasında bir tek bu hastalığın Rus kökenli düşünülmesi, hastalığın bölgeye Ruslar tarafından getirilmiş olduğunun kanıtı sayılabilir.

Farklı toplulukların belirli nedenlerle iç içe yaşamak zorunda kalması hayatın pek çok alanında değişime neden olmaktadır. Bir toplum için sıradan olan hastalık, bağışıklık sistemi bu yönde gelişmemiş diğer toplumu derinden etkilemekte ve yeni ritüeller, adlandırmalar ortaya çıkmaktadır. Özellikle XVII.-XVIII. yüzyıllarda Sibiry topluluklarında çiçek hastalığının toplu ölümlere yol açması, hastalığın sözlü halk ürünlerinde yer almasının ana nedeni olmuştur.

KAYNAKLAR

Derevyanko, A. P., **V poiskah olenya Zolotie roga**, Moskova, 1980, s. 137.

Efremov, P. E., **Folklor Dolgan, Pamyatniki folklora narodov Sibiri i dal'nego Vostoka**, c. 19, Novosibirsk, 2000.

Ergis, G. U., **Oçerki po yakutskomu folkloru**, Moskova, 1974.

Hudyakov, İ. A., **Kratkoe opisanie Verhojanskogo okruga**, Leningrad 1969,

G. V. Ksenofontov, **Hrestes. Şamanizm i hristianstvo**, İrkutsk, 1929.

Parnikova, A. S., “O rasselenii yakutov v XVII- XVIII vv”, **Sibir' XVII- XVIII vv.**, Novosibirsk, 1962.

Patkanov, S. K., **O priroste inorodçeskogo naseleniya Sibiri. Statistiçeskie materialı dlya osveşçeniya voprosa o vimiranii pervobitnih plemen**, Spb., 1911.

Tokarev, S. A., **Obşçestvennyy stroy yakutov XVII- XVIII vv.**, Yakutsk, 1945.

D. K. Zelenin, **Kult ongonov v Sibiri (Perejitki totemizma v ideologii sibirskih narodov**, M.- L., 1936.

Zinner, E. P., **Sibir' v izvestiyah zapadno evropeyskih puteşestvennikov i uçenih XVIII v.**, İrkutsk, 1968.